

ԶԱՔԱՐԻԱ Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ. Կիրակոս Երզնկացու՝ սուրբ Եվազր Պոնտացու երկերի լուծմունքները, 2022, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 296 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Զաքարիա ծայրագույն վարդապետ Բաղումյան, Կիրակոս Երզնկացի, Եվազր Պոնտացու լուծմունքներ, ուսումնասիրություն, գիտաքննական բնագրերի հրապարակում:

2022 թ. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (ՄՄ) գիտական խորհրդի որոշմամբ տպագրվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան Հոգհ. Տ. Զաքարիա ծ. վրդ. Բաղումյանի «Կիրակոս Երզնկացու՝ սուրբ Եվազր Պոնտացու երկերի լուծմունքները» վերնագրով գիրքը: Աշխատության խմբագիրն է Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ, Զեռագրագիտության և Մայր ցուցակի բաժնի վարիչ, երջանկահիշատակ Գևորգ Տեր-Վարդանյանը:

Գրախոսվող գիրքը կազմված է առաջաբանից, 5 գլխից, իսկ վերջում ներկայացվում են հեղինակի կազմած գիտաքննական բնագրերը, ինչպես նաև՝ օգտագործված աղբյուրների, գրականության ու հատկանունների ցանկերից: Հենց սկզբից նշեմ, որ հեղինակը կատարել է շատ ավելի մեծ աշխատանք, քան գրքի վերնագիրն է, ուստի, կարծում ենք, որ ճիշտ կլիներ աշխատությունն անվանել «Կիրակոս Երզնկացու կյանքը և ստեղծագործությունը», քանի որ Եվազր Պոնտացու երկերի լուծմունքների գիտաքննական բնագրերն ինքնին ներառվում են Կիրակոս Երզնկացու ստեղծագործության ծիրում:

Առաջաբանում (էջ 7–12) հեղինակը համառոտ, սակայն հանգամանորեն ներկայացնում է ուսումնասիրության խնդրո առարկան: 553 թ. Կ. Պոլսի եկեղեցական ժողովում Եվազր Պոնտացին դատապարտվել է իր ուղղափառ հայացքների համար, ինչի արդյունքում նրա երկերի մեծ մասը չեն պահպանվել հունարեն բնագրով, իսկ հայերեն թարգմանություններն ունեն սկզբնաղբյուրի արժեք: Պատահական չէ, որ միջնադարյան համալսարաններում դասավանդել են նաև Եվազր Պոնտացու երկերը, որոնց բարդությունը հաշվի առնելով կատարվել են դրանց մեկնությունները՝ լուծմունքները:

Ինչպես գրում է Տ. Զաքարիա ծ. վրդ. Բաղումյանը, իր «առաջնային նպատակն է եղել պատրաստել Ս. Եվազր Պոնտացու «Յաղագս Ը. խորհրդոցն» եւ «Հարիւրաւորք վեցերորդք» երկերի՝ Կիրակոս Երզնկացու լուծմունքների բնա-

* Ներկայացվել է 21. IV. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:

գրերը՝ առաջին անգամ շրջանառութեան մէջ դնելով յատկապէս հեղինակի երկրորդ լուծմունքը» (էջ 10):

Գրքի առաջաբանում երախտագետ գիտնական-հոգեորականը, գիրքն ընծայագրելով արդեն երջանկահիշատակ պաշտելի հայրիկին՝ Վահե Բաղումյանին, միաժամանակ շնորհակալութեան խոսք է ուղղել իր ծնողներին, ապա տպագրութեանն իրենց նպաստը բերած հոգեորականներին ու գիտնականներին՝ Երուսաղեմի Հայ պատրիարք Ամեն. Տ. Նուրհան արք. Մանուկյանին, Հոգչ. Տ. Շնորհք աբղյ. Պալոյանին, Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Հոգչ. Տ. Եղիա ծ. վրդ. Քիլադայանին, բ. գ. թ. Լիլիթ Հովսեփյանին (գիրքն ընթերցելու և լեզվաոճական սրբագրումների համար), պ. գ. դ. Գևորգ Տեր-Վարդանյանին (գիրքը խմբագրելու համար) և այլոց, ովքեր իրենց նպաստն են բերել այս գրքի ձևավորման համար:

Գրքի առաջին գլխում քննութեան է արժանացել Հայ միջնադարի մատենագիր, աստվածաբան, մեկնիչ, փիլիսոփա, շարականագիր, տաղասաց, մանկավարժ, տոմագետ, լաբունապետ Կիրակոս Երզնկացու կյանքն ու գործունեությունը:

Սկզբից հեղինակն իրավացիորեն անդրադառնում է թեմայի գիտական մշակվածությանը՝ նշելով, որ Կ. Երզնկացուն հայագիտության մեջ անդրադարձել են Միքայել Չամչյանցը, Հակոբ վրդ. Շաղուրյանը, Հարություն Քյուրտյանը, Արմենուհի Սրապյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Նորայր արք. Պողարյանը, Լևոն Խաչերյանը, Ավետիս քհնյ. Դանիելյանը, Հակոբ Քյոսեյանը, Գառնիկ Ստեփանյանը, Էռնա Շիրինյանը՝ գիտական պատշաճ մակարդակով հղում կատարելով հիշյալ հայագետների ուսումնասիրություններին: Ցանկալի էր, որ հեղինակն անդրադառնար նաև Սուքիաս Սոմալյանի «Պատկեր հայոց գրականության» գրքին, որը, ըստ էության, հայ հին գրականության պատմության առաջին ձեռնարկն է, թեև գրված է իտալերեն, իսկ Կ. Երզնկացին առաջին անգամ հիշատակվել է հայ գրականության պատմության մեջ հենց Ս. Սոմալյանի կողմից¹: Այստեղ հարկ ենք համարում նաև նշել, որ հայ հին գրականության պատմաբան Գարեգին Զարեհանյանը, ցավոք, չի հիշատակել Երզնկացու անունը, մինչդեռ Կիրակոս Արեւելցու անունը, որը հավաքողն է «Յայամավուրաց գրոց», առկա է նրա գրականության պատմության մեջ²: Ցանկալի էր, որ հեղինակը խոսք բացեր նաև այս հեղինակի մասին:

Ավելին՝ Մաղաթիա արք. Օրմանյանն անդրադարձել է Կ. Երզնկացուն³ որպես «Արեւելք գերարքին» շարականի և «Ոսկեփորիկ» գրքի հեղինակ, որը հավաքածու է «խրատական գրուածներու եւ ժողովրդական ոտանաւորներու եւ քահանայական հրահանգներու, միջակ եւ աշխարհաբար ոճով»⁴, որը ևս դուրս է մնացել ուսումնասիրողի տեսադաշտից:

¹ St'as Somalian Placido Sukias, Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia, 1829, p. 141.

² Գ. Զարեհանյան. Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, հ. Ա, Վենետիկ, 1865, էջ 604, նաև՝ նույնի՝ Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ-ԺԳ դար), Վենետիկ, 1897, էջ 753-754:

³ St'as Մ. Օրմանեան. Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին, 2001, էջ 2571:

⁴ St'as նույն տեղում:

Կ. Երզնկացուն անդրադարձել են նաև Գ. Հակոբյանը⁵, Հ. Բախչինյանը⁶, ցանկալի էր, որ թեմայի մշակվածություն մեջ այս անդրադարձները ևս տեղ գտնեին:

Հայտնի է, որ XIII–XIV դդ. տաղասաց Կիրակոս Եպիսկոպոսի անունով պահպանվել է «Վասն թռչնոց» տաղը, որի հեղինակի ժամանակը նույնանում է Երզնկացու ժամանակին, իսկ տաղի մեջ հեղինակը հիշում է ինքը օտար աշխարհում է գրել այս տաղը: Զաքարիա ծ. վրդ. Բաղումյանը Կ. Երզնկացու կենսագրական փաստերի ճշգրտման մեջ հստակեցնում է, որ Կիրակոսը մի որոշ ժամանակ՝ 1328–1341 թթ., գտնվել է օտարություն մեջ, իսկ 1341 թ. նա կրկին Երզնկայում էր: Արժե, որ հետազայում ուսումնասիրողը կենտրոնանա նաև այս խնդրի շուրջ՝ պարզելով «Վասն թռչնոց» տաղի հեղինակի ինքնությունը և կապը նույն դարում ապրող Կ. Երզնկացու հետ, որից ընդամենը մեզ հայտնի է այս միակ տաղը:

Կ. Երզնկացու ծննդյան թվականը ստույգ չէ, այն ընկնում է 1275–1280 թթ. միջև: Հայր Զաքարիան, վկայակոչելով ՄՄ հմր. 1379 ձեռագիրը, փաստում է՝ Կիրակոսը ծնվել է Երզնկա գավառի Ագրակ գյուղում: Կիրակոսի տաղերից մեկում էլ պահպանվել են նրա ծնողների անունները՝ Հովհաննես և Հիպա: Քանի որ 1305 թ. գրված շարականում հեղինակն իրեն անվանում է վարդապետ, ուստի ուսումնասիրողն իրավացիորեն կարծում է, որ Կիրակոսը առնվազն 30 տարեկան է եղել, երբ «վարդապետական գաւազան եւ իշխանութիւն է ստացել հէնց Եսայի Նչեցի ըաբունապետից» (էջ 21):

Ուշագրավ է Կ. Երզնկացու մահվան թվականի հստակեցումը հեղինակի կողմից՝ Երուսաղեմի Մատենադարանի հմր. 1236 ձեռագրի հիշատակարանի հիման վրա, այն է՝ 1355 թ. նոյեմբերի 15-ը: Ավելին՝ հետազոտող ծայրագույն վարդապետը նաև հստակեցնում է Կիրակոսի թաղման վայրը՝ Երկանի Սբ. Գևորգ վանք: Կենսագրական այս փաստերը լիովին համոզիչ են և հիմնավորված ձեռագրական տվյալներով:

Ուսումնասիրության երկրորդ գլուխը՝ «Մատենադարական ժառանգութեան ընդհանուր բնութագիրը» ընդգրկում է գրքի 33–51 էջերը: Զաքարիա ծ. վրդ. Բաղումյանը գրում է. «Կիրակոս վրդ. Երզնկացու մատենադարական ժառանգութիւնը բազմաժանր է՝ մեկնողական ճառեր, լուծմունքներ, թղթեր, խրատական-կանոնական երկեր, աղօթքներ, չորս տաղ եւ Տիրամօրը նուիրուած մէկ ներբող» (էջ 33):

Մեզ են հասել Կիրակոսի մեկնողական չորս ճառերը՝ «ԻԸ. 3 սաղմոսի մեկնութիւնը», որի բնագիրը հրատարակել է հեղինակը դեռևս 2012 թ.⁷, «ՃԹ. սաղմոսի մեկնութիւնը», որը մեզ է հասել ՄՄ հմր. 4139 միակ ձեռագրով, որից

⁵ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականությունում (V–XV դդ.), Երևան, 1980, էջ 285:

⁶ Տե՛ս Հ. Բ ա խ չ ի ն յ ա ն. Շարականի գրապատմական ուղին, 5–14-րդ դարեր, Երևան, 2012, էջ 266–269, նաև՝ ն ու յ ն ի՝ Հայ միջնադարյան բանաստեղծությունը, Հ. Գ, Երևան, 2022, էջ 279–281:

⁷ Տե՛ս Բ ա ղ ու մ ե ա ն Զ ա ջ ա ռ ի ա ա բ ե ղ ա յ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու ԻԸ. 3 սաղմոսի մեկնությունը. — «Էջմիածին», 2012, է, էջ 71–91:

էլ այն 2011 թ. հրատարակել է Տիգրան սարկավազ Բաղումյանը⁸ նույն ինքը այժմ ծայրագույն վարդապետ Զաքարիա Բաղումյանը, ով նույն թվականին տպագրել է նաև Կիրակոսի մյուս՝ «Նախերգան Տեառնընդառաջին» ճառի բնագիրը⁹։ Վերջին՝ «Յովհաննէսի Աւետարանի Ա. 1 համարի մեկնութիւնը» ճառը, որը մեզ է հասել երեք ձեռագիր ընդօրինակութիւններով, որոնցից մեկը թերի է. երկու ամբողջական ձեռագրերի համեմատական քննությամբ բնագիրը կազմել և տպագրել է Զաքարիա արեղա Բաղումյանը¹⁰։

Կ. Երզնկացուց մեզ է հասել նաև երեք լուծմունք. դրանից մեկը՝ «Յաղագս Ը. խորհրդոյն»-ը, որը Եվազր Պոնտացու ութ խորհուրդների լուծմունքն է, գրել է Հովհաննէս լաբունապետի պատվերով։ Սա գրախոսվող գրքում արժանացել է պատշաճ քննության, և հեղինակը կազմել է լուծմունքի գիտաբանական բնագիրը։

Մյուս լուծմունքը Եվազր Պոնտացու «Հարիւրաւորք վեցերորդը»-ին նվիրված միակ մեկնութիւնն է հայ մատենագրութեան մեջ, որի բնագիրը ևս այս գրքում ներկայացրել է ուսումնասիրողը։

Կիրակոսի անտիպ երկերից է երրորդ լուծմունքը՝ «Լուծումն բնութեան գրոյն», որը պահպանվել է Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի հմր. 92 միակ ձեռագրով, որը գտել է գրքի հեղինակը, և ինչպես ինքն է գրում, պատրաստել է բնագիրը, սակայն այն հրապարակված չէ։

Կիրակոսի գրական ժառանգութեան մեջ հայտնի են երկու թղթեր, որոնցից մեկը՝ «Թուղթ առ Կարնեցիս» դավանաբանական երկն է, իսկ մյուսը՝ «ՅԱստուծոյ ամենակալէն», խրատական բովանդակութեամբ մի շրջաբերական նամակ՝ ուղղված իր հոգևոր զավակներին, որի քննական բնագիրը յոթ ձեռագրերի համեմատութեամբ կազմել է Զաքարիա Ժ. վրդ. Բաղումյանը, և ինչպես ինքն է գրում, «բնագիրը հրատարակութեան ընթացքում է» (էջ 43)։

Կիրակոս վարդապետի ստեղծագործութեան մեջ առանձին տեղ ունեն արձակ խրատները՝ «Խրատ վասն խոստովանութեան», «Վասն խոստովանութեան մեղաց», «Բանք խրատական», «Խրատք վասն կրթութեան եւ աւգոստութեան», որոնց ավելի վաղ իր հոգվածներում անդրադարձել է ուսումնասիրողը՝ ձեռագրերից տպագրելով նաև դրանց բնագրերը¹¹։

⁸ Տե՛ս Բաղումյան Տիգրան սրկ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու ՃԹ. սաղմոսի մեկնութիւնը. — «Էջմիածին», 2011, Դ, էջ 106–119։

⁹ Բաղումյան Տիգրան սրկ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու «Նախերգան Տեառնընդառաջին» ճառը. — «Էջմիածին», 2011, Գ, էջ 82–109։

¹⁰ Բաղումյան Զաքարիա արեղա յ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու Յովհաննէսի Աւետարանի Ա. 1 համարի մեկնութիւնը. — «Էջմիածին», 2012, Թ, էջ 78–107։

¹¹ Բաղումյան Զաքարիա արեղա յ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու խրատները մեղքերի խոստովանութեան մասին. — «Էջմիածին», 2012, Գ, էջ 91–94, նաև՝ Բաղումյան Զաքարիա վրդ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու «Բան խրատականք» երկը. — «Էջմիածին», 2013, Ե, էջ 75–87, նաև՝ Բաղումյան Զաքարիա արեղա յ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու մեղքերի մասին. — «Էջմիածին», 2013, Ա, էջ 55–65։

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հմր. 75/1292 ձեռագրում պահպանվել է «Բանք աղալթից խաւաք ընդ Աստուծոյ՝ գրեալ ձեռամբ Կիրակոսի» փոքրիկ աղոթքը, իսկ նույն ձեռագրատան հմր. 1093/1195 ձեռագրում՝ «Աղալթք Կիրակոսի տիեզերալոյս վարդապետի եւ սուրբ վարդապետի ասացեալ» երկարաչուն աղոթքը, որոնց ուսումնասիրությունը և բնագրերի հրապարակումը կրկին կապվում է Հայր Զաքարիայի անվան հետ¹²:

Կ. Երզնկացին նաև չորս տաղերի ու մեկ ներբողյանի հեղինակ է: Նրա տաղերի բնագրերը հրատարակել է Հարություն Քյուրտյանը¹³, որոնց արժեւորման մասին ուսումնասիրողը գրում է, թե «դրանք չեն փայլում գեղարուեստական արժանիքներով, բայց այս բանիբուն վարդապետի ժառանգութեան մասն են եւ հետաքրքիր են Կիրակոս բաղունապետին այլ տեսանկիւնից բացայայտելու առումով» (էջ 49): Ուշագրավ է, որ հիշյալ տաղերում Կիրակոսը դիմել է ծայրակապի, որոնք Կիրակոսի անունը ներառող արտահայտություններ են՝ «ԶԿիրակոս պիտակ սպասաւոր Բանի եւ զծնաւդսն իմ Յոհաննէս», «Սրբոյն Գէորգեայ ի Կիրակոսէ երգ»: Մինչդեռ այբուբենի տառերի հաջորդականությամբ ծայրակապով հորինված ներբողյանը, որ մեզ է հասել ձեռագիր երկու ընդօրինակությամբ, տպագրվել է Զաքարիա ծ. վրդ. Բաղումյանի կողմից¹⁴:

Ինչպես արդեն ակնհայտ է, գրախոսվող ուսումնասիրության հեղինակը հետևողականորեն ուսումնասիրել է Կ. Երզնկացու գրական ժառանգությունը, կազմել է դրանց մեծ մասի քննական բնագրերը և դարձրել գիտական հանրության սեփականությունը: Գրքում Հայր Զաքարիան կատարել է գիտական նոր հրապարակումներ. մասնավորապես՝ կազմել ու տպագրել է եվագր Պոնտացու երկու լուծմունքի բնագրերը, որոնց նախորդում են այդ լուծմունքների մասին ընդարձակ ուսումնասիրությունները՝ տեղ գտած գրքի Դ և Ե գլուխներում:

Բավական է ասել, որ միայն գրախոսվող գրքում բանիբուն գիտնական հեղինակն օգտագործել է ՄՄ-ի հմր. 44, Երուսաղեմի Մատենադարանի հմր. 7, Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի հմր. 3, Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի հմր. 11, Նոր Զուղայի հմր. 1 և Ղալաթիայի ազգային մատենադարանի հմր. 2 ձեռագրեր, ընդհանուր թվով հմր. 68 ձեռագիր, ինչպես նաև տպագիր մասնագիտական պատկանելի հայալեզու ու օտարալեզու գրականություն, որոնց ցանկերը խնամքով ներկայացվել է ուսումնասիրության վերջում:

Գիտական նույն բարեխիղճ սկզբունքով են կազմվել անձնանունների, տեղանունների, սուրբգրային ցանկերը: Կարևոր է ուսումնասիրության անգ-

¹² Բ ա ղ ու լ մ ե ա ն Զ ա ջ ա ռ ի ա ս ը կ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացին աղոթքի մասին. — «Էջմիածին», 2011, ժ, էջ 59–90:

¹³ Տ ե ' ս չ. Ք իւրտեան. Անտիպ տաղեր Կիրակոս վարդապետ Երզնկացիէ. — «Էջմիածին», 1965, Ը–Թ, էջ 92–99:

¹⁴ Տ ե ' ս Բ ա ղ ու լ մ ե ա ն Զ ա ջ ա ռ ի ա վ ը դ. Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու Ս. Աստուածածնի ներբողը. — «Էջմիածին», 2013, Թ, էջ 106–109:

լերեն ընդարձակ ամփոփումը, որը գրքի գիտական հանրայնացման երաշխիքներից մեկն է:

Շնորհաշատ հոգևորական, գիտնական Զաքարիա ծայրագույն վարդապետ Բաղումյանը, ով համեստորեն ընթանում է իրիմյան Հայրիկի ու Գարեգին Հովսեփյանի անցած բավիղներով, այս և մյուս գրքերով ու ավելի վաղ տպագրած հոդվածներով իր մեծագույն նպաստն է բերել հայագիտությանը՝ արժանի ամենաբարձր գնահատականի ու խոնարհումի:

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ

Բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնի գիտաշխատող, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հին և միջնադարյան գրականություն, բնագրագիտություն՝ գրաբար բնագրերի փոխադրությամբ, բանագիտություն, արդի հայ գրականություն և գրական քննադատություն: Հեղինակ է 26 գրքի և 100-ից ավելի հոդվածի: vano.exiazaryan@mail.ru